

De bier- en wijnimpost-registers van Gouda

- rond het midden van de zestiende eeuw en het belang voor de kloosters -

Bart Ibelings

In het archief van de Staten van Holland vóór 1572 op het Algemeen Rijksarchief in Den Haag zijn voor veel Hollandse steden registers te vinden van de bier- en wijnimpost die sinds 1544 in Holland geheven werd door de Staten om de rentenlast in Holland te verkleinen of om een deel van de landsbede op te brengen.¹ Voor Gouda zijn vijf van dergelijke registers bewaard over de periode 1544-1556 (met hiaten).² De registers op het Algemeen Rijksarchief hebben een rond stempel met 'Archief Gouda' op de omslag. Dit is er ten onrechte op gezet toen deze rekeningen tussen 1869 en 1921 in bruikleen berust hebben te Gouda. In 1921 zijn ze teruggegeven aan het Rijksarchief, waar P.A. Meilink met de (in 1929 afgeronde) inventarisatie van het archief van de Staten van Holland vóór 1572 bezig was.³ Het register over het jaar 1553/54 is blijkbaar aan deze verhuizing ontsnapt (of misschien wel bewust achtergehouden?; opvallend is namelijk dat hetzelfde is geschied met de turfimpostregisters, ook hier is één exemplaar niet teruggegeven aan het ARA, de bier- en turfimpostregisters die te Rotterdam in bruikleen waren zijn wel allemaal aan het ARA overgedragen) en nog in het Oud archief van Gouda te vinden. Het heeft op de omslag geen stempel, maar is wel 'afgehoord' (gecontroleerd) door de Staten van Holland. Mogelijk betrof het een rendantsexemplaar (een afschrift bestemd voor Gouda zelf, hoewel ik betwijfel of ook die afgehoord werden); in dat geval is de huidige bewaarplaats de rechtmatige en mijn verdachtmaking van de toenmalige archivaris ongegrond.⁴

Gegevens over de produktie van de bierbrouwers in de Hollandse steden zijn reeds vaak onderwerp van studie geweest. Het aardige is dat de impostregisters ook gegevens bevatten over de bierproduktie van de stadskloosters en soms ook van de kloosters die rond de steden op het platteland lagen.

Taal wees in zijn dissertatie over de Goudse kloosters reeds op het feit dat de meeste kloosters een eigen brouwerij hadden.⁵ In de bekende *Informacie* van 1514 wordt nog door de stad opgegeven dat de tien kloosters en vijf gasthuizen in Gouda geen accijns geven van brouwen, bakken, maalgeld (van koren) of andere zaken.⁶ Indien kloosters bier of brood verkochten of koren maalden voor de markt, waren ze door het ontbreken van de accijns-toeslag in het voordeel ten opzichte van lokale tappers, bakkers of molenaars. Dit gaf natuurlijk aanleiding tot spanningen. Kort hierna, in 1516 volgde dan ook een verbod door de magistraat op het laten malen van koren in kloosters te Gouda.⁷ Elders was de situatie niet anders: in 1535 dreigde het stadsbestuur in Rotterdam aan het Agnietenconvent het recht op de rosmolen (korenmolen met paarden aangedreven) af te nemen indien de ordonnantie op de stedelijke meelaccijns verder ontdoken werd.⁸ Het was daarmee slechts toegestaan voor de markt te malen indien de gewone accijns betaald werd en er dus geen voordeel bestond ten op zichte van de overige molenaars. Reeds veel eerder zijn plaatselijk dergelijke regelingen t.o.v. stedelijke geestelijke instellingen bekend. Ook voor Gouda zelf. Bij het artikel op de in 1398 tijdelijk toegestane accijnzen, ter bestrijding van de kosten van de Friese oorlog, staat in het Goudse keurboek een opsomming van vrijgestelden. Binnen de stadsvrijheid zijn dat het hof van de heer (na de dood van graaf Guy van Blois in 1397 bewoonde de kastelein van de graaf van Holland het kasteel aan de IJssel), zijn tolhuis (de scheepvaarttol was grafelijk bezit, het tolhuis op de hoek van de westzijde van de Haven en IJssel, in 1389 voor het

eerst genoemd, eveneens, nog een eeuw later kent het oudste keurboek van 1488-1495 een verbod voor poorters of inwoners wijn te halen of te drinken op het tolhuis op boete van 10s.gr. en correctie van de stad), de parochiepaep (pastoor), en de schoolmeester. Brieven van eerdere vrijdom hebben ondermeer: de begijnen (bedoeld i.h.a. als geestelijke zusters) en broeders die niet zullen geven van het bier dat zij zelf brouwen, het gasthuis en de Nood Gods en Heilige Geest zijn vrij van de wijn die zij uitdelen op St. Maartensavond.⁹

In 1396 en volgende jaren werd in Leiden nog accijns betaald door het gasthuis voor het malen van koren, het slachten van beesten en voor het drinken en/of brouwen van bier, in 1429 werd het gasthuis hiervan vrijgesteld maar met de voorwaarde geen bier te verkopen.¹⁰ Het laatste werd in 1520 door koning Karel V bepaald voor alle kloosters en geestelijke personen in Holland, Zeeland en (West-) Friesland: zij mochten niet meer bier brouwen dan voor eigen gebruik en geen bier verkopen, ook niet ter betaling van schulden.¹¹

Met dit gegeven moeten de cijfers die in de impostregisters staan dus betrekking hebben op de eigen produktie (en consumptie) van de kloosters. Ze zijn daarmee bruikbaar als een indicatie voor de relatieve grootte van de diverse kloosters. Bij gebrek aan gegevens over het aantal conventualen in de Goudse kloosters, is dat een zeer welkome aanvulling. Een kleine vertekening kan optreden door de proveniers verblijvend in de geestelijke instellingen: de wereldlijke kostgangers. In 1544 werd door het Hof van Holland een vonnis van het Goudse gerecht bevestigd, waarbij bepaald was dat de regenten van het St. Elisabeth gasthuis bieraccijns dienden te betalen voor de proveniers aldaar.¹²

Middeleeuwse maaltijd, waarbij vis, wild, brood en bier de voornaamste bestanddelen vormden. Miniatuur uit een handschrift van Johan van Deventer (1512).

Het aantal van deze lieden moet echter klein zijn geweest. De stadsrekening van het veel grotere Amsterdam over het jaar 1555 laat een totaal aan inkomsten uit deze accijns op proveniers zien van 29 gl. 4 s., het meest bracht het klooster St. Lucia op (6 gl.) met dat jaar 1 man en 3 vrouwen als proveniers.¹³ Gasthuizen komen overigens niet voor in de impostrekeningen; aangenomen moet worden dat, als zij al zelf brouwden, de stedelijke overheid voor deze instellingen betaalde.

De Goudse impostrekeningen

De eerste rekening over 1544 is maar beperkt bruikbaar: de rekening is rommelig opgesteld (veel doorhalingen) en loopt slechts over een periode van 7 maanden, het Brigitten-klooster ontbreekt hier om onbekende reden. De volgende twee rekeningen beslaan het kwartier van Gouda (de laatste twee slechts de stad zelf) en geven daarom ook informatie over de bierproduktie van het Regulieren klooster Emaus en het klooster Den Hem (zie tabel I).

Het klooster Emaus is na een grote brand in 1549 verplaatst uit het Land van Stein naar de stad en wordt in de rekeningen hiervóór dan ook als buiten Gouda, en in die erna als binnen Gouda aangeduid. De datum van de gedwongen verhuizing valt juist zo dat het klooster in vier van de vijf registers voorkomt. Een overzicht met aantekeningen over het verlaten complex en de voorwaarden van verhuur van het terrein van het klooster in Stein na de brand van ca. 1550 noemt nog het brouwhuis en een hopwerf.¹⁴ Het klooster Den Hem lag buiten Schoonhoven. Niet helemaal duidelijk is waarom het in de Goudse registers is opgenomen en niet in die van Schoonhoven (die overigens niet bewaard zijn).

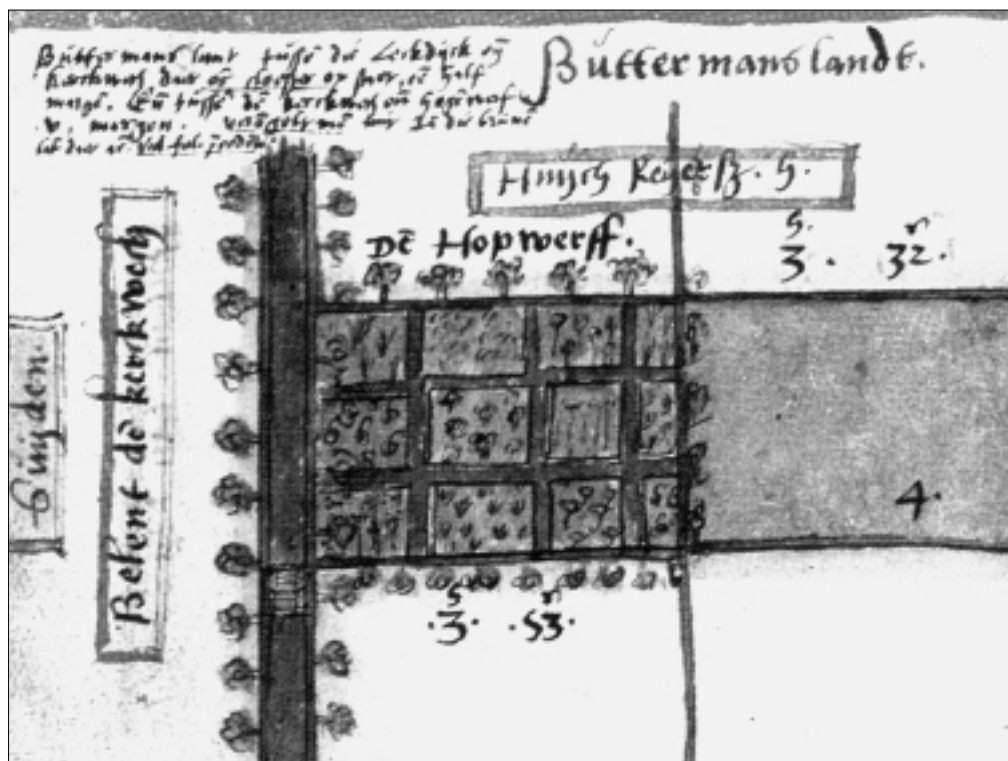
Tabel I: Bierproduktie Goudse kloosters in vaten 1544-1556

	1544 (7 mnd.)	1545/6	1546/7	1553/4	1555/6 ¹
Margrieten	81	133	84	99.5	44+49=93
Agneten	66	-	-	niet	42+28=70
Nonnen op de Gouwe	89	153	144	144	78+62=140
Katrijnen	95.5	145	121	152	60+72=132
Regulieren(Emaus)	-	112	112	142	73+36=109
Magdalenen	132	287.5	242	272	118+118 =236
Collatiebroeders	90	104 ²	78 ³	62	24+32=56
Brigitten	-	59	niet	-	-
totaal Gouda	(553.5)	993.5	781	871.5	836
Den Hem	-	266	238	-	-

¹ De opgave betreft twee keer een half jaar.

² Daarvan 16 tonnen in de stad gehaald

³ Zowel zelf gebrouwen als in de stad gehaald, zonder nadere aangegeven verhouding daartussen.

De 'hopwerff' bij het klooster Sint Michiel in Den Hem bij Schoonhoven. Tekening uit een kaartboek (1511).

Over de brouwerij van het klooster Den Hem is meer bekend dan over die van de Goudse kloosters. In 1413 kreeg het klooster Den Hem twee hophoven in eigendom, gelegen aan het eind van haar boomgaard.¹⁵ In het onlangs uitgegeven kaartboek van het grondbezit van dit klooster uit 1571 is de *hopwerff* nog getekend.¹⁶ De hier verbouwde hop zal gebruikt zijn voor het in de eigen brouwerij gemaakte bier. Het *convents brouwhuis* wordt genoemd in een stuk uit 1556.¹⁷ Uit de enige bewaarde complete jaarrekening van het klooster Den Hem (van Goudse kloosters zijn helaas helemaal geen rekeningen bewaard) over het jaar 1562 blijkt dat het bier op het klooster toen door een brouwer uit Schoonhoven werd gebrouwen. Om de vijf of zes weken kwam hij een brouwsel maken tegen betaling van 16 stuivers.¹⁸ Dat betekent omgerekend ruim 9 brouten jaarlijks, ofwel bij 41 vaten per broute zeker 370 vaten. Meer dus dan in de jaren 1545-'47. Qua grootte lijkt het klooster in deze jaren gezien de bierproductie (zie tabel I) te vergelijken met het grootste klooster te Gouda, dat van de Magdalenen. Het aantal kloosterlingen in Den Hem wordt op grond van de rekening van 1562 door Van der Molen op 15 tot 20 geschat. Dat lijkt mij gezien de bierproductie veel te weinig. In het Magdalenaklooster te Gouda woonden wel 200 conventualen volgens Taal, al zegt hij ook dat het aantal vrouwelijke kloosterlingen tussen 1500 en 1572 in Gouda met de helft afnam.¹⁹ Het Maria Magdalenaklooster had in 1569 blijkens een schrijven aan koning Filips nog 116 conventualen en een pater en helper. Het klooster laat dan weten financieel in een niet al te rooskleurige situatie te verkeren.²⁰ Voor het 'arme en miserebele' convent van de Agnieten is een staat van bezittingen en schulden bewaard van circa 1515, waarin gesproken wordt van 96 personen die leven moeten *van den arbeit vroich ende laet int sweet hairs aensichts* (de consumptie van bier lijkt hier op zijn plaats).²¹ Dit klooster was blijkens de bierproductie-cijfers in 1555/56 aanzienlijk kleiner dan het Magdalenaklooster. Uit de rekening van de geannoteerde goederen van de

Goudse kloosters over 1574 zijn in verband met de te betalen alimentaties aan de resterende zusters nog enkele cijfers bekend: het Catharijneklooster had toen nog 27 zusters, de Nonnen op de Gouwe ook 27, de Agnieten 13 en de Margrieten 23.²² Die aantallen zijn echter niet representatief voor de situatie van het midden van de zestiende eeuw; er bestond immers geen aanwas van nieuwe conventualen meer, betaling geschiedde slechts aan de nog resterende bewoners, tot zij overleden. Zo waren in 1590 nog 46 zusters in leven van het Maria Magdalena klooster, van wie er nog 23 in Gouda woonden.²³

Taal was van mening dat de Collatiebroeders nooit een eigen brouwerij hadden. Volgens hun kroniek dronken ze gedwongen door hun armoede gerstewater, later ontstond de gewoonte om pro deo door brouwers bier aan het klooster te verstrekken. Nog weer later verdween dit gebruik door de achteruitgang van de brouwnijverheid in Gouda maar toen was het klooster zelf weer in betere doen. Blijkens de impostrekeningen hadden de broeders midden zestiende eeuw wel een eigen brouwerij. In de rekening van 1555/56 worden zij *Claesebroeders* genoemd. De rekening over 1544 laat zien dat de Collatiebroeders van Comen Franz. 26 en later nog eens 20 tonnen bier ontvingen. De *Informacie* van 1514 laat weten dat de brouwers ook zgn. *scerpbiere* (scharbier ofwel minderwaardig schraal bier) schonken aan de Heilige Geest t.b.v. de armen.²⁴ Het Convent van de Nonnen, ook wel *Baghijnen*, op de Gouwe kreeg van bierbrouwer Jan Hey 14 en later nog 16 tonnen.²⁵ Bij de Agnieten wordt in 1553/54 aangetekend: zeer arm en hebben nooit gegeven. Bij de Brigitten werd in 1546/47 opgemerkt: dit klooster is zeer arm en miserabel en kreeg 72 vat bier van de brouwers, half voor geld, half *om godtwille*. Taal vond geen aanwijzingen voor een brouwerij bij dit klooster, die er blijkens de opgave in 1545/46 toch wel geweest moet zijn. Merkwaardig is nog de post in de stadsrekening van 1538 waarbij ontvangen werd van het convent van de Brigitten van de bieraccijns van zes jaar 2 p.gr.²⁶ Andere kloosters ontbreken hier. Mogelijk betreft het de accijns van voor proveniers gebrouwen bier. Mogelijk ook bestond er een aparte regeling met dit klooster, het ontbreekt immers in de rekening van 1544.

De bierproductie door brouwers en de consumptie bij tappers

In tabel II is een overzicht gegeven (op basis van de impostrekeningen) van de totalen aan gebrouwen vaten bier in de Goudse kloosters (zoals in tabel I in detail besproken), de bierproductie door de Goudse brouwers en het deel dat door de tappers hiervan weer werd verkocht in de stad.

Tabel II: Bierproductie Goudse kloosters+brouwers en consumptie tappers in vaten 1545-1556

	1545/6	1546/7	1553/4	1555/6 ⁴
totaal kloosters	993.5	781	871.5	836
brouwers	173307	204550	112258	108445 ⁵
tappers	1832	1646	1230	1934

⁴ De opgave betreft twee keer een half jaar.

⁵ Twee keer een half jaar: resp. 57646 en 50799 vaten.

De bierproductie door de brouwers te Gouda werd berekend uit de inkomsten van 1 of 2 stuivers van elk 41e vat, ofwel van elke 'broute'. Het tarief bedroeg 2 stuivers per

broute, vanaf 1553 1 stuiver per vat en vanaf het 2e halfjaar van 1555 weer 2 stuivers. De cijfers wijken alle iets af van de produktie-cijfers door Van der Poest-Clement berekend uit de grafelijke hopaccijns-inkomsten (een heffing op het bier die reeds veel langer bestond dan de impost), zoals die in de grafelijke rentmeesterrekeningen staan.²⁷ De totale bierproduktie (en -consumptie) van de kloosters bedroeg in geen van de jaren ook maar een procent van de produktie van de Goudse brouwers (resp. 0.57, 0.38, 0.78 en 0.77%). Van de Goudse bierproduktie verliet volgens Pinkse (op gezag van Van der Poest Clement) zo'n 90% de stad als exportbier. De tappers in de stad schonken inderdaad slechts een heel klein aandeel van de bierproduktie (resp.: 1.1%, 0.8%, 1.1% en 1.8%). Voor het gemak is er hierbij vanuit gegaan dat de tappers slechts Gouds bier verkochten. Volgens de *Enquete* van 1494 en de *Informacie* van 1514 moest hier 10 stuiver per vat als accijns voor betaald worden. Het 'vreemde' bier (van buiten de stad afkomstig) was in verhouding zwaar belast te Gouda, namelijk 18 stuiver per vat. Deze protectie-maatregel ten behoeve van het eigen bier, zal het drinken van vreemd bier niet populair hebben gemaakt, daarbij was het Goudse van zeer goede kwaliteit. Te Hoorn werd in 1514 van het Goudse en Haarlemse bier 9 stuiver als accijns gevraagd, terwijl het eigen bier met 6 stuiver was belast. In Gorcum was de verhouding bijna hetzelfde: van Gouds, Delfts, (Zalt-)Bommels en ander bier werd 9 stuiver geheven, van het eigen 'binnegebrouwen' bier 7 stuiver. In beide steden werd het vreemde bier dus in verhouding tot dat in Gouda minder zwaar belast. Een rol hierbij speelt zeker, dat Hoorn en Gorcum geen echte biersteden waren en dus veel meer afhankelijk waren van import.²⁸ In het nabij gelegen Woerden werd van Gouds bier 3 stuiver per vat geheven, van Hamburgs e.a. vreemd bier 4 stuiver, en van het inbrouwen bier 5 groot (ofwel 2.5 stuiver). Dat het Goudse bier hier bevoordeeld werd boven ander uitheems bier en weinig duurder werd belast dan het eigen bier, mag opvallend worden genoemd want de brouwerij te Woerden werd in de *Informacie* de hoofdnering van de stad genoemd; er waren zeven bierbrouwers actief (in Gouda dan 148).²⁹

In tabel III zijn de geldelijke bier- en wijnimpostinkomsten te Gouda (afgerond in hele ponden van 40 groten vlaams) gegeven. Onder de kolom 'tappers' worden de inkomsten uit het gedronken bier door tappers, burgers en priesters begrepen. De kolom 'brouwers' bevat de inkomsten uit het gebrouwen bier door de brouwers. De kolom 'kloosters' geeft de accijnsinkomsten van het gedronken en/of gebrouwen bier in de kloosters (en in 1545/46 ook het gedronken bier door de schout en kastelein ofwel kasteelheer).

De laatste kolom geeft de wijnimpostinkomsten. De wijnimpost werd in 1546/47 alleen genoemd door de kloosters buiten de stad. Voor het klooster Den Hem verklaarde de procurator (administrateur) geen wijn *in gheleijt* te hebben. De Regulieren van het Land van Stein bleken volgens de opgave door de procurator 38 kannen Rijnse wijn gedronken te hebben.³⁰

In 1546/47 werd te Gouda betaald van de 'rinsche (Rijnland) wijn tot 24s., spaense e.a. heete wijnen, romanyen (Griekse) en sectie (sect) tot 36s. e.a. franse wijnen pittouwen (Poitou) en pilgetten' (?). Het klooster Den Hem verklaarde geen wijn ingelegd te hebben dan voor de miswijn en 2 tonnetjes groot 46 mengelen (inhoudsmaat, meestal 1/2 stoep) te Schoonhoven gehaald, alwaar reeds impost betaald was. Ook de Regulieren van Steyn hadden slechts miswijn gebruikt en nog 1 tonnetje van '20 stoep 13 steyn': 6s.

In 1555/56 werd in Gouda per aam (1/6 vat of 150 liter) rijnsse wijn, *dortze riezing* (Riesling uit het Rijnland aangevoerd op de wijnstapel te Dordrecht) 24gr. geheven, van spaanse wijnen 36gr. en van franse wijnen *toexhoeft* (inhoudsmaat, meestal 1/4 vat) 18gr.

Tabel III: Bier- en wijn-impostinkomsten in p. 40gr.vl.

jaar	tappers	brouwers	kloosters	totaal bier	wijn
1545	916	510	113	1539	511
1546	823	423	78	1324	775
1553	615	137	43.5	795.5	229
1555 ⁶	303+664=967	70+126=196	19+39=58	392+829=1221	130+201=331

6 Opgave van twee keer een half jaar.

In tabel IV is tot slot de verdeling van de lasten van de bierimpost te zien. Het leeuwendeel wordt betaald door de tappers en drukte dus op de consumptie. Hierbij moet echter niet vergeten worden dat de brouwers voor hun produktie ook nog de hopaccijns (sinds 1540 5s. per broute) dienden te betalen aan de grafelijke rentmeester.

Tabel IV: Procentueel aandeel in de bierimpost

jaar	tappers	brouwers	kloosters
1545	59.5	33.2	7.3
1546	62.2	31.9	5.9
1553	77.3	17.2	5.5
1555	79.2	16.1	4.7

Besluit

De rekeningen van de wijn- en bierimpost in het archief van de Staten van Holland van rond het midden van de zestiende eeuw bevatten interessant en relatief zeldzaam materiaal. Niet alleen geven zij informatie over de produktie (en consumptie) van de kloosters, ook geven zij inzicht in de verhouding van de bierverkoop door tappers en de export van het resterende biervolume geproduceerd door de brouwers in de stad. Studie van de rekeningen bewaard voor andere steden kan bijdragen aan een gedetailleerd beeld voor heel Holland.

Noten

- 1 Vgl. hierover: J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand* (z.p. 1990, HHr 13) p. 69.
- 2 Chronologisch: Algemeen Rijksarchief: Staten van Holland (voor 1572) (verder: ARA StvH) inv.nrs. 2270, 2237 en 2271, Streekarchief Hollands Midden: Oud Archief Gouda (verder SHM OAG) inv.nrs. 2317 en ARA StvH inv.nr. 2316.
- 3 *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (1929) recent heruitgegeven zonder de regestenlijst en bijlagen, met een inleiding door H.J.Ph.G. Kaajan (Inventarisreeks nr. 2, Den Haag 1993).
- 4 Zie de oude inventaris: J.N. Scheltema en C.A. Tebbenhoff, *Inventaris van het Oud Archief der gemeente Gouda van het jaar 1325 tot 1812* (Gouda 1876): III F 40 (p. 108) en: VROA XLIV 1e dl. (1921) p.98/99 XIII.1. Het register over het jaar 1553/54 heeft als oud nr. III F 29b en is dus niet pas later gevonden.
- 5 J. Taal, *De Goudse kloosters in de middeleeuwen* (Gouda 1960) p.68.
- 6 *Informacie* enz. (ed. R. Fruin, Leiden 1866) p.384.
- 7 *Rechtsbronnen der stad Gouda* (s-Gravenhage 1917) p.332 art. CDXXVI d.d. febr.
- 8 H.C.H. Moquette, 'Het St. Agnietenconvent', *Rotterdams jaarboekje* 1911, p.75-111, p.98.
- 9 *Rechtsbronnen der stad Gouda* p.19-24 art. XX en p.184 art. CCXCV.
- 10 Chr. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (s-Gravenhage 1908) p.46.
- 11 P.A. Meilink, *Archieven van de Staten van Holland en de hen opgevolgde besturen, deel I: voor 1572* (1929) regist nr. 347 d.d. sep. 16.
- 12 *Inventaris OAG* regist nr. 348.
- 13 J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* dl. 5 (Amsterdam 1886) p.357.
- 14 ARA klooster Stein inv.nr. 16A
- 15 VROA 1925 I regist nr. 32, een afschrift in Streekarchief Krimpenerwaard: Hem, voorl. inv.nr. 685 f.101v.
- 16 *Het klooster Sint Michiel in Den Hem buiten Schoonhoven*, HEK 20 (1995) p.58.
- 17 P.M. Verhoofstad, *Inventaris der archieven van kerken, kloosters en staties berustende in het archiefdepot van het bisdom van Haarlem* (Haarlem 1959) regist nr. 455.
- 18 H. v.d. Molen, 'Leven en werken in de boomgaard', in: *Klooster Sint Michiel*, p.146-154, aldaar p.149.
- 19 Taal a.w., p.116-120
- 20 D. Van Heel, 'Het St. Maria Magdalenaklooster te Gouda', *BBH* 62 (1953) p.307 en p.323/324.
- 21 SHM Archieven van de Kloosters inv.nr. 173.
- 22 C.C.J. Lans, *Ons Voorgeslacht* 39 (1984) 'geestelijke goederen in en buiten Gouda in 1574', p.355-357.
- 23 *Inventaris Goudse kloosters* p.49.
- 24 *Informacie* p.385.
- 25 ARA StvH inv.nr. 2270, ongef., ongeveer op driekwart van het katern na het kopje 'dit is het bier van de kloosters binnen der Goude'.
- 26 OAG inv.nr. 1195 f.8.
- 27 Zie tabel II samengesteld aan de hand van de gegevens uit het manuscript van Van der Poest Clement, bij V.C.C.J. Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', in: *Gouda zeven eeuwen stad* (Gouda 1972) p.91-129, p.128.
- 28 *Enquete* p.179 en *Informacie*, resp. p.380, 83 en 407.
- 29 *Informacie* p.250/251.
- 30 StvH inv.nr. 2271: rekening van Witte van Hoeff, rentmeester particulier van de impost op wijnen en bieren van het kwartier van Gouda (1546 febr. 3 - 1547 mrt. 31).